

SZEMLE

Demeter Gábor – Bagdi Róbert: *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban)*. k.n., Debrecen-Budapest, 2016. 112 A/4 oldal, 22 színes térképmelléklettel

Az első polgári népszámlálás fennmaradt felvételi ívei a 19. századi lokális társadalomszerkezet lenyomatát hordozó ritka kincsek. Elszórt előzmények után (Tóth 1996, 2000) először e forrás bázisán Pozsgai Péter (2006) vállalkozott nagymintás elemzésre, legújabban pedig egy nagyobb európai összehasonlító demográfiai vizsgálatnak képezi ez az alapját (Őri 2012, Őri-Pakot 2014, 2016). A történeti és demográfiai indíttatású érdeklődés mára tovább szélesedett, s mint jelen kötet mutatja, immár a történeti földrajz oldaláról is megkezdődött e forrás vallatása.

A forrásbázis különös értékét az adja, hogy ekkor még megvolt a rendiségből megörökölt háztartásalapú szemlélet, ugyanakkor már nem rovatos, az egész települést átfogó táblázatokkal, hanem olyan korszerű felvételi ívekkel dolgoztak, amelyek az ingatlan tulajdonviszonyai mellett több új változó bevonásával hierarchikus rendben szerepeltetik a háztartásfő alá rendelt háztartást. Nem kevesebbről van ezért szó, minthogy a rendi és a polgári kor határáról – még az egyéni számlálólapok bevezetése előtt – egy, a társadalom finomszerkezetét leképező forrás segítségével valós képet kaphatunk a lokális társadalmak térbeli rétegződéséről és demográfiai viszonyairól. A trianoni határokon belüli Magyarországról sajnálatosan kevés helyről maradt fenn e forrás, amelynek értékét így ritkasága is növeli. Az egykori zempléni megyeszékhely egyike azon kevés vá-

rosias településnek, amelynek társadalmi viszonyai felderíthetők a fennmaradt felvételi ívek segítségével. A történeti szociológiai, demográfiai elemzésen túl a Demeter-Bagdi szerzőpáros munkájának többlete, hogy a település ház- és háztartásszintű vizsgálatakor az eredmények megjelenítése során kiaknázták a térinformatika kínálta lehetőségeket is.

A kötet négy nagyobb fejezetre tagolódik. A forrás és az alkalmazott módszer bemutatását követi a társadalmat az alapvető szociológiai dimenziók mentén ábrázoló térképsorozatra felfűzött második rész. Ezt követően a kutatók által alkotott változók mentén kivitelezett statisztikai elemzések kerülnek előtérbe, majd a zárófejezetben az előbbi fejezetben a kutatók által előállított kategóriák és az így nyert összefüggések kerülnek tesztelésre, összevetve azokat a népszámlálás saját foglalkozási kategóriáival.

A kötet nívója, hogy a szöveges elemzés és a táblázatos adatközlés szokásos eszköztárán túllépve, az alkalmazott, a többváltozós statisztikai elemzéseket is integráló GIS térinformatikai szoftver segítségével az eredmények közvetlen térképi megjelenítése is lehetővé vált. Sátoraljaújhely város digitalizált korabeli, telekszintű alaptérképe jelentette azt a bázist, amely a kutatás térképen megjelenített eredményeinek alapjául szolgált. Tekintve, hogy a rendi összeírások logikáját folytatva, a felvételi íveket az 1870-es népszámlálás idején is a telekkönyvi sorszámzásnak megfelelően töltötték ki, az egyes családok lakhelyei könnyedén beazonosíthatóak. Ennek megfelelően a város akkor 9900 lakosát a lakhelyeiket leképező 2150 háztartás mentén (a népszámlálás fogalomhasználatát követve az ún. lakófelek/ Wohnpartei) vették fel a kutatók. Felmerülhet, hogy miért nem személyi szintű adatbázis készült. Itt lényegében az a kutatói döntés született, hogy a városi társadalom nagycsoportjaira fókuszáló kutatásban a háztartásfő státusát meghatározó dimenziók kapnak prioritást. Igaz, ezáltal a háztartásfő mögött megbúvó személyeket jobbra aggregált tömegként kellett kezelniük, ami pl. a gyerekkorúak esetében nem tette lehetővé a saját vagy kosztos, albérlő gyerekek elkülönítését. Ezzel együtt az elkészült adatbázis nemcsak a makroszintű – itt településléptékű – elemzéshez kiváló alap, de más nominális forrásokkal kombinálva (anyakönyvek, hagyatéki iratok, adóívek stb.) a mikroléptékű háztartás-rekonstrukció megkerülhetetlen fundamentuma. Bár a szerzőpáros ez utóbbi irányba csak kismértékben mozdul el, mindazonáltal „családi hálózatok” címszó alatt felvillantják a mikroléptékű elemzésben rejlő lehetőségeket is. A nagytömegű adat értelmezése általánosabb, szociológiai jellegű kérdések mentén gyümölcsöző igazán. Jóllehet az egyetlen évmetszet óhatatlanul is statikussá teszi a kutatási perspektívát, ahol nem jelenhetnek meg az összehasonlítás, a mozgás vizsgálatá-

nak szempontjai, az egy időmetszetre fókuszáló kutatással is rendkívül értékes tudásra tehetünk szert. A térben is ábrázolt felekezeti és foglalkozásszerkezeti megoszlás, a háztartások demográfiai jellemzői, a laksűrűség, vagy éppen a honos és idegen népesség aránya csupa olyan szempont, amelyek vizsgálata elengedhetetlen ahhoz, hogy valós képet nyerhessünk a rendi-polgári átmenet időszakának társadalmi átalakulásáról. E ponton jelzem, hogy a város kiválasztása a kutatók részéről nem pusztán a forrásadottságok determinálta döntés, hanem egy olyan, erőteljesen növekvő piac- és közigazgatási központ vizsgálata, amely az észak-dél irányban elnyúló Zemplén megye alföldi és hegyvidéki övezetének találkozásánál fekszik, népességének származását, megélhetési módjait és felekezeti beágyazottságát tekintve pedig a legnagyobb változottságot mutatja.

A felekezeti megoszlás térbeli leképeződése jól tükrözi a város történeti időrétegeit. Az eredendően református városi polgárság és megyei elit a település központi utcái mentén tömörült. Velük szemben az újabban bevándorolt, általában kisegítő foglalkozást űző görög katolikusok a település peremterületein leltek otthonra. A zsidók elsősorban mint bérlők jelentek meg a város központjában is, ezért esetükben a másutt jellemző szegregáció itt nem mutatható ki. Hasonló a helyzet a katolikusokkal. Noha hivatásszerkezetük, laksűrűségük a reformátusokhoz képest szerényebb körülményekre utal, összességében „előrehaladott társadalmi differenciálódásról” beszélhetünk esetükben is. A foglalkozásszerkezet szerinti társadalomkép vizsgálata egyszerre árnyalja és meg is erősíti az előbbieket. A lokális elit és hivatalnokok csoportja lakta a város központibb részeit. Hozzájuk csatlakoztak a kereskedők és más polgári foglalkozásúak, majd az iparosok körülöttük meghúzódó övezete, végül a széleken a helyi szegénység csoportjai. Ezt az eredményt klaszterelemzés is megerősítette. A laksűrűség tekintetében azonban a belváros sem mutatott feltétlen jobb képet a zsidók átlagosnál magasabb gyerekszámra és a gyakran a lakások egy helyiségében kialakított boltok miatt.

A településre jellemző házassági mintázatok egyúttal továbbvezetnek a területi és a felekezeti endo- és exogámia, illetve a társadalmi mobilitás kérdéséhez. Meglepő módon az izraeliták körében volt a legmagasabb a helyben születettek aránya, de ez az érték sem nagyobb 45%-nál; Sátoraljaújhely jellemzően egy környezete által éltetett település volt. (Szemléletesek a családi állapot, a felekezet, a társadalmi csoport és a helyi/migráns háttér dimenzióit bemutató táblázatok a 22–23. oldalon.) A kötetbe szerkesztett 22 színes és 2 fekete-fehér térkép a második fejezethez kapcsolódóan jeleníti meg az egyes változókombinációk eredményeképp előállt térbeli mintázatot.

A kötet harmadik fejezetét (*A társadalom rétegződésének vagyoni, vallási és demográfiai sajátosságai Sátoraljaújhelyen 1870-ben*) olyan módszertani kísérletnek tekintem, ahol a szerzők a lehető legtöbb oldalról kívánták körbejárni, hogy a történeti anyagon milyen eljárásokkal adható a társadalm szerkezet legpontosabb leírása. Mint írják, „az adatbázis szerkezete lehetővé tette a társadalom életkor, foglalkozás, demográfiai és szociális mutatók, vallás és vagyon, társadalmi presztízs szerinti tagolódásának vizsgálatát” (51. o.). E komplex, többváltozós elemzést feltételező kérdések megválaszolása SPSS segítségével történt, s elsősorban az 1700 kereső foglalkozással bíró háztartásfőre vonatkozó adatokat hasznosította. A vagyoni helyzet fontos eleme e vizsgálatnak, aminek megkerülhetetlen része az ingatlantulajdon szemrevételezése is. Utóbbira a kötet szerint azért nem került sor, mert a forrás nem tartalmaz erre vonatkozó adatot (vö. 51. o.). Fontos adalék ez, mert arra is rávilágít, hogy ezek szerint nem egységes űrlap használatával történt az első polgári népszámlálás felvétele. Az általam jobban ismert Magyaróvárnak a mosonmagyaróvári levéltárban őrzött népszámlálási anyagában az ún. „házi gyűjtő lajstrom” fejlécén szerepel a tulajdonos neve. Zemplénben az elnevezés is más, az űrlap címeként „fölvételi ív” szerepel.

A harmadik rész egy sziporkázó, de sohasem öncélú módszertani „mutatvány”: „a helyi társadalom differenciáltságának vizsgálatához három eltérő – különböző módszertannal kreált – változót vezettünk be”, írják a szerzők (51. o.). Nagyon tanulságos, hogy a választott statisztikai elemzés függvényében eltérő eredmények, s végeredményben eltérő következtetések adódnak, folyamatosan rákényszerítve a kutatót, hogy tisztázza maga számára a módszerek kínálta lehetőségeket és határokat, óvatosan fogalmazva a következtetések levonásakor. *A társadalmi presztízst* a foglalkozások – a szerzők által is hangsúlyozottan: óhatatlanul is szubjektív – megítélése alapján mérték és alkották meg a társadalmat helyi leképező 12 foglalkozáscsoportot. *A gazdasági potenciált* a helyiségek, üzletek, cselédek és a foglalkoztatottak számából, valamint a demográfiai adatokból és a laksűrűség értékéből képzett új numerikus változó segítségével tették mérhetővé, míg a harmadik elemző módszer az előbbi változókból kiindulva klaszterezéssel alkotta meg a sátoraljaújhelyi társadalom csoportjait. „Ez alapján a családfőket 6–7 csoportba lehetett besorolni, mintegy 80%-os pontossági aránnyal a visszaosztás során” (52. o.). A változók közötti kapcsolatrendszer bemutatásától azok részletekbe menő volta, az eredmények sokszínűsége, s nem utolsósorban írásom jellege miatt eltekintek, annyit azonban mindenképp jeleznem kell, hogy a további kutatások számára modellértékű ez a rész.

A negyedik fejezet (*Az egyes foglalkozások közötti és a foglalkozáson belüli vagyoni és demográfiai különbségek*) ismét csak módszertanát tekintve hoz újat.

A szerzők itt a harmadik részben megfogalmazott következtetések ellenőrzésére törekedtek. Míg az előzőekben a kutatók, illetve a SPSS által létrehozott csoportok gazdasági, demográfiai és szociális jellemzői kerültek vizsgálatra, itt – immár a teljes populációra kiterjedően – a „népszámlálási íveken rögzített, a foglalkozásszerkezetet (és a kor gondolkodásmódját) tükröző besorolás felhasználásával” folytatódik az elemzés. A szerzők azzal a hipotézissel élnek, hogy „[a]mennyiben ez utóbbi eredménye nem tér el a korábbi vizsgálatokétól, s a kiválasztott foglalkozások jól reprezentálják a belőlük képzett csoportokat, úgy elmondható, hogy az utókor által alkalmazott csoportképzés is helyes” (90. o.). Jóllehet ily módon a negyedik rész már tekinthető egyfajta összefoglalásnak is, a továbbra is sorjázó adatsorok nem teszik könnyűvé, hogy az olvasó átszűrve az eddigieket, maga jusson el a következtetések levonásáig. A kötet a negyedik résszel befejeződik, pedig annak végére szerencsés lett volna néhány záró gondolat. A kutatók következtetései így a szöveg közé bújtatottan alig különülnek el az egyes módszerek kínálta eredményektől. Ezen hiányosságával együtt megkerülhetetlen munkának tartom a Demeter–Bagdi szerzőpáros könyvét, amely – amellet, hogy az 1870-es népszámlálás nyomán az első társadalomtudományos településmonográfia – rengeteg megközelítéssel és módszertani ötlettel kínál a polgári népszámlálások forrásbázisán közösségrekonstrukciót tervező kutatóknak.

Horváth Gergely Krisztián

IRODALOM

- Óri Péter 2012: Magyarország társadalma 1869-ben: a Mosaic-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia*, 55 (4), 292–315.
- Óri, Péter – Pakot, Levente 2014: Residence patterns in nineteenth century Hungary: Evidence from the Hungarian MOSAIC sample. *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 20. KSH NKI, Budapest.
- Óri Péter – Pakot Levente 2016: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon: A MOSAIC-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall*, 17 (65.) 164–192.
- Pozsgai Péter 2006: *Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén.* (Doktori disszertáció.) ELTE BTK.
- Tóth Zoltán 1996: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In Szilágyi Miklós – Szűcs Judit (szerk.): *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon, 1993. július 3–4.* Csongrád, 9–22.;
- Tóth Zoltán 2000: Luka: a paraszti társadalom folytonossága a jobbágyfelszabadulás után. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz. VIII. kötet. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 945–954.